

TÖRƏMƏ SADƏ SÖZLƏR HAQQINDA

Akif **MƏMMƏDOV**,

Puşkin rayonu, Xırmandalı kənd məktəbinin müəllimi

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dili dərslərində, yeri gəldikcə, etimoloji təhlilə də az-çox yer vermək tələb olunur. Bu, şagirdlərdə dil hadisələrinə marağı gücləndirir, dilin tarixi bir kateqoriya olması haqqında onlarda müəyyən təsəvvür yaratmağı təmin edir. Mən öz dərslərimdə etimoloji təhlildən tez-tez istifadə etdiyim üçün həmin sahədə müstəqil axtarışlar aparmağa da xüsusi həvəs göstərirəm. Bu məqalədə oxucuları belə axtarışlarımın bəzi nəticələri ilə tanış etmək məqsədini güdürəm.

Tədqiqat göstərir ki, dilimizdə bəzi düzəltmə sözlərin sadə söz yerinə keçməsi prosesi mövcuddur. Belə sözlər tarixən birhecalı sadə qədim sözlərdən törədiklərinə görə bunları **törəmə sadə sözlər** də adlandırırlar. Həmin sözləri müasir dil baxımından düzəltmə söz hesab etmək olmaz. Belə sözlə dilimizdə çoxdur. Bunlardan bəzilərini izah etməyə çalışaq.

Müasir dildə məsdər kateqoriyasının əsas şəkli əlaməti hesab edilən **-maq, -mək** şəkilçisi tarixən dilimizin söz yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Müasir dil baxımından düzəltmə söz hesab edilən **süzmə, qaymaq, qazma, çaxmaq** və s. sözlərdə bunu aydın görmək olar. Lakin onun yaratdığı bəzi sözlər hazırda sadə sözlər kimi işlənir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, kökün müstəqil leksik mənasını mühafizə edə bilməməsindən irəli gəlir. Belə sözlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Yaşamaq. Göründüyü kimi, müasir dil baxımından bu sözün kökü olan “yaş” müstəqil leksik mənasını mühafizə etməmişdir. Aydınır ki, “yaşmaq” Şərqdə qadınların kişilərdən gizlənməsi üçün üzün alt hissəsini örtən, gizlədən yaylığa deyilir. Demək, “yaş” sözündə gizlənmək mənası tədricən aradan çıxmışdır. Lakin bu sözlə ümumi leksik mənaya malik olan və kökü “yaş” olan bir neçə söz belə bir məntiqi nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, “yaşmaq” sözünün kökü “yaş”dır. Məsələn, **gizlətmək** mənasında işlənən “yaşımaq” feilini alaq. Bu sözlə işlənən **-ır** şəkilçisi

feilin təsirlik şəkilçisindən başqa bir şey deyildir. Bu söz Nəsimidə də eynilə gizlətmək mənasında işlənmişdir:

Bəndən yüzün yaşırma kim, səcdəgahım oldur.

Dilimizdə indi də işlək olan “yaşınmaq” feilində isə **-in** şəkilçisi qayıdış növ şəkilçisidir.

Toxmaq. Bu sözdə də **-maq** şəkilçisi “tox” feilindən isim düzəltmişdir. Biz bu kökə “toxa” toxunmaq, sözlərində də rast gəlirik. Bu sözlər arasında olan semantik yaxınlıq göstərir ki, bunların kökü “tox” olmuş, vaxtilə dilimizdə **vurmaq**, **döymək** mənasında işlənmişdir. Çox güman ki, “toqquşmaq” sözü də bu sözlərlə eyni köklüdür. Bu sözün də kökü “tox” olmuş, **x – q** əvəzlənməsi nəticəsində “toq” şəklinə düşmüşdür. **-uş** şəkilçisi isə feilin qarşılıq növ şəkilçisindən başqa bir şey deyildir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz törəmə sözlərin bir qisminin yaradılmasında əsas rol oynayan **-maq**, **-mək** şəkilçisi indi də dilimizdə işlək şəkilçidir. Lakin törəmə sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən elə şəkilçilərə də təsadüf edilir ki, onlar müasir dilimizdə sözdüzəldici şəkilçi funksiyasını itirərək arxaikləşmişlər: **-ov**, **-öv** şəkilçisi belə şəkilçilərdəndir. Dilin müəyyən inkişaf mərhələsində bu şəkilçilərlə yaranan, lakin müasir dilimizdə sadə söz hesab edilən bir neçə sözü nəzərdən keçirək.

Bütöv. Bizcə, bu sözün kökü “büt” hissəsidir. Söz yaradıcılığında belə bir hadisə özünü göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçi artırılarkən kök tədricən müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, “boy” sözünə **-ü** şəkilçisi artırılarkən **o** səsi **ö** səsine (böyü), “biç” sözünə **-aq** şəkilçisi artırılarkən **i** səsi **ı** səsine (bıçaq) və s. keçir. Çox güman ki, “bütöv” sözünün kökü əslində “bit” feili olmuş, **-öv** şəkilçisi artırıldıqdan sonra tədricən **i** səsi **ü** səsine keçmişdir.

Bu kök ümumi leksik mənasına görə “bütöv” sözünə çox yaxın olan “bitkin” sözündə öz şəkli əlamətini mühafizə edə bilmişdir. İstər “bitkin” sözündə, istərsə də “bütöv” sözündə ümumi leksik məna olan tamlıq anlayışı “bütün” sözündə də vardır. Deməli, “bütöv”, “bitkin” və “bütün” sözlərinin kökü vaxtilə tamlıq, bütövlük mənasında işlənən “büt”, “bit” forması olmuşdur. “Bitmək” feili

müəyyən dərəcədə fərqli mənə kəsb edərək **qurtarmaq** mənasında müasir dilimizdə də işlənir.

Kösöv. Burada kök hesab etdiyimiz “kös” hissəsi, çox güman ki, əvvəllər **köz** formasında olmuş, sonralar **s – z** əvəzlənməsi nəticəsində “kös” şəklinə düşmüşdür. Yəqin ki, qızmaq feili də müəyyən səsdəyişmələri nəticəsində “köz” ismindən yaranmışdır. Professor S. Cəfərov qeyd edir ki, ilk yaranma prosesindəki mərhələdə sözlərin mənasında əşya və ona məxsus hərəkət bir-birindən fərqləndirilməmişdir. Daha doğrusu, bu iki məfhum (əşya və hərəkət) təcrid edilməmiş halda və omonimik bir şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. (“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1978, №1 səh. 92). Deməli, “köz” sözü də vaxtilə həm indiki mənasında əşyanı bildirmiş, həm də **qızmaq** mənasında işlənmiş, beləliklə, “köz” sözü hərəkət bildirmək üçün “qız (maq)” formasına düşmüşdür.

Alov. İndi dilimizdə sadə hesab edilən bu söz əslində **-ov** şəkilçisi vasitəsilə “al” sözündən əmələ gəlmişdir. Bu söz dilimizdə qırmızı rəng mənasında işlənmişdir (al bayraq). Yəqin ki, forma oxşarlığına görə bu söz odla əlaqələndirilmiş və buradan da “alov”, “alışan” sözləri yaranmışdır.

Çalov. Məlumdur ki, bir çox əşyalara adlar həmin əşyanın xarakterik formasına görə verilir. Bu adın da (çalov) ifadə etdiyi əşyanın formasında olan çökəklik əlaməti başqa əlamətlərdən daha qabarıqdır. Sözü kökü hesab etdiyimiz “çal” forması **çökək** yer mənasını verən “çala” sözündə də özünü göstərir. Semantik yaxınlıq göstərir ki, “çala” sözü **-a** şəkilçisi vasitəsilə “çal” sadə qədim feilindən, “çalov” sözü isə **-ov** şəkilçisi vasitəsilə “çala” sözündən əmələ gəlmişdir. İki saitin yanaşı gəlməsi nəticəsində **a** saiti düşmüşdür.

Ümumiyyətlə, yuxarıda göstərdiklərimizdən əlavə, dilimizdə **-ov**, **-öv** şəkilçisi vasitəsilə yaranan başqa törəmə sözlər də var. Çox güman ki, **cilov**, **buzov**, **bülöv**, **oxlov** kimi sözlər də bu şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, bir çox törəmə sözlərin sadə söz yerinə keçməsinin səbəblərindən biri də söz kökündə olan müxtəlif səs dəyişmələridir. Bəzən kökdə bir səs başqa səslə əvəz edildiyindən kök öz formasını dəyişir. Belə sözlərdən ikisini nəzərdən keçirək.

Koma. Bizcə, bu sözün kökü “kom” olmuş və cəm etmək, bir yerə yığmaq, dəstələmək mənasında işlənmişdir. Həmin söz indi də dəstə mənasında Qazax dialektində “qom-qom” şəklində, Tovuz, Şəki dialektində “qoma”, Füzuli rayonunda isə “qom” şəklində işlənir. Aydındır ki, dəstə sözündə bir neçə əşyanın bir yerə yığılması, cəmlənməsi anlayışı var. Demək, “kom” sözündən **k – q** əvəzlənməsi nəticəsində əmələ gələn “qom” sözündə də cəmlənmək, bir yerə yığılmaq mənası özünü saxlayır. Tovuz dialektində “koma” sözü “coma” şəklində işlənir (“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” 1964, səh. 462). Çox güman ki, vaxtilə dilimizdə cəm olmaq, bir yerə yığılmaq mənasında işlənən “kom” sözü dilin sonrakı inkişaf prosesində belə bir dəyişmə yolu keçmişdir: kom – qom – com – cəm, belə bir nəticə çıxır ki, **bələd** sözünün kökü əslində “bol” olmuş, bilinmək, aydın olmaq mənasında işlənmiş və sonralar bil (mək) formasına düşmüşdür.

Qönçə. İndiki mənasından əlavə, Azərbaycan xalqının qədim memarlıq sənətində ağac və daş oymalarda günəşin simvolik obrazının təsviri də qönçə adlandırılmışdır. Göründüyü kimi, bu söz, hər şeydən əvvəl, “gün” sözü ilə əlaqədardır. Yəqin ki, bu sözün kökü olan “qön” müasir dilimizdəki gün mənasında işlənmiş, tədricən “gül” formasına düşmüşdür. Bu söz – “gün” indi də Zaqatala və Qax şivələrində “qün” kimi işlənir (“Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”, səh. 408). Deməli, “qön” kökündə sədəyişmə təxminən bu qaydada getmişdir: qön – qün – gün, **-çə** şəkilçisi isə müasir dilimizdə də işlənir və kiçiltmə mənalı isimlər əmələ gətirir. Deməli, lüğəti mənasına görə “qönçə” əslində **kiçik gün** deməkdir.

Törəmə sözlərin bir qismi də tərkibindəki səslərin yerdəyişməsi (metameza) nəticəsində düzətlmə sözə aid xüsusiyyətlərini itirmişdir. Məsələn, “dutsaq” sözü **s – t** yerdəyişməsi nəticəsində **dustaq**, “görsətmək” sözü **r – s** yerdəyişməsi nəticəsində **göstərmək** şəklinə düşmüşdür. “Yuxu” sözü də belə sözlərdəndir. Klassik şairlərimizin dilində, habelə “Kitabi-Dədə-Qorqud”da bu sözə “uyxu” formasında rast gəlirik. Bu sözün kökü “uy” feili qədim dilimizdə keyləşmək, zəifləmək mənalarında işlənmişdir. Sonra isə metateza nəticəsində **yuxu** formasına düşmüşdür.

Bütün dediklərimizə yekun vursaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, vaxtilə dilimizdə düzəltmə söz hesab edilən bir qisim sözlər (yaşmaq, dürmək, toxmaq, bütöv, alov, koma, qönçə, yuxu və s.) müxtəlif səbəblərdən morfoloqiyalarının müstəqilliyini itirmiş və sadə söz yerinə keçmişdir. Bu səbəblər, əsasən, aşağıdakılardır;

- a) bəzən kök arxaikləşir və dilimizin lüğət fondundan çıxır;
- b) bəzən isə kök müxtəlif səs dəyişikliyinə uğrayır;
- c) bu prosesdə şəkilçilər müəyyən sözlərdə öz formalarını mühafizə edir və müasir dildə də söz yaratmaq qabiliyyətini saxlayır, bəzi sözlərdə isə öz formalarını dəyişməsələr də, arxaikləşir, müasir dildə söz yaratmaq qabiliyyətini saxlaya bilmir.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1980, №1, səh. 50-53